

# PROBLEM I IZAZOV NOVOG ATEIZMA NA POČETKU 21. STOLJEĆA

Almir PRAMENKOVIĆ

UDK 299.2"20"

DOI: <https://doi.org/10.26340/muallim.v21i82.1790>

**SAŽETAK:** Posljednjih decenija primjetna je ekspanzija literature ateističkog prozelitizma čija je primarna intencija eliminiranje religije kao takve. Autor u radu predstavlja ideje i djela vodećih protagonista Novog ateizma. U radu su prezentirani stavovi i argumentacija Novog ateizma u pogledu suštinske razlike između nauke i religije kao i nastojanje da se pitanje nasilja i ekstremizma dovede u vezu sa religijom. Primarni cilj Novih ateista nije samo kreirati negativan imidž o religiji, već i nastojanje da se religija u potpunosti odbaci. Svoje intencije vodeći Novi ateisti, Richard Dawkins, Sam Harris, Christopher Hitchens i Daniel Dennett, pokušat će elaborirati kroz svoju argumentaciju koja otkriva svu svoju slabost i znanstvenu neutemeljenost. Prema nekim pokazateljima, Novi ateizam će na intelektualnom planu imati slabiji utjecaj nego li na polju globalne medijske kulture. Kakav će utjecaj Novi ateizam realno imati u budućnosti ostaje da se vidi.

*Ključne riječi:* religija, ateizam, filozofija, znanost, nasilje, islam

## Uvod

Posljednjih godina posebnu pažnju privlači ideja Novog ateizma čiji su glavni zagovornici liknosti poput Richarda Dawkinsa (naučnik), Sama HARRISA (neuroznanstvenik), Christophera HITCHENSA (novinar) i Daniela DENNETT (filozof). Djela ovih autora: *The God Delusion* (Richard Dawkins), *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason* (Sam Harris), *God is not Great: How Religion Poisons Everything* (Christopher Hitchens), *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon* (Daniel Dennett) – postali su svjetski bestseleri.

U radu ćemo ukazati na značaj i važnost govora o Novim ateistima, s obzirom da je posljednjih godina Novi ateizam privukao veliku pažnju javnosti na Zapadu. On je

prozeo popularnu kulturu na Zapadu, a njegov najupečatljiviji aspekt je njegova prisutnost u medijima i kulturi uopće. Novi ateizam je jedan od glavnih izazova religijama, a posebno monoteističkim tradicijama na početku 21. stoljeća.

Dvije glavne teme su karakteristične za djela Novih ateista. Prva, da je vjera u Boga iracionalna, iluzorna, glupa, zaostala, nenaučna i opasna i da su sljedbenici takvih vjerovanja lakovjerni i opasni.<sup>1</sup> Druga, da vjera u Boga podstiče i širi nasilje. U djelima se ističe da su religijski tekstovi monoteističkih tradicija inherentno nasilni i da su uzrokovali nasilje i ratove tokom povijesti. Novi ateisti

vjeru u Boga i religiju smatraju zlom i opasnošću po društvo.<sup>2</sup> Oni nisu zadovoljni time što dokazuju da je vjera iracionalna, štaviše, oni je nastoje iskorijeniti.

Kroz svoja djela spomenute dvije teme su objedinjene u narativni stil i predstavljaju sveukupnu kritiku religije. Međutim, općenito govoreći, ovo je najkompleksniji aspekt njihovih djela. Novi ateisti su u većini slučajeva selektivni u predstavljanju vjere, kulture i tradicije. Na osnovu selektivnog čitanja, Novi ateisti ne tačno izvode brze generalizacije i zaključke. Čak i više od toga, vjernicima nije dopušteno da govore u ime svoje religije. Vjernik, koji čita djela Novih

<sup>1</sup> Sam Harris, *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*, Great Britain, Free Press, 2005., str. 61-79; Richard

Dawkins, *The God Delusion*, London, Black Swan, 2007., drugoizdanje, poglavlje 8 i 9.

<sup>2</sup> Ibid., str. 73.

ateista, na kraju bi mogao kazati: Religija koju opisujete u ovim knjigama nije vjera koju ja praktikujem!

U radu ćemo elaborirati neke argumente koje Novi ateisti navode u odbrani svojih stavova. To su, prije svega argumenti koji tretiraju tri kategorije: filozofiju, nauku, religiju i nasilje. U prvom dijelu, rad predstavlja argumente koji se tiču filozofskih pitanja koja se odnose na ateizam i teizam kao svjetonazor.<sup>3</sup> U drugom dijelu ćemo predstaviti na koji način Novi ateisti u svojim djelima predstavljaju odnos nauke i religije. S obzirom na insistiranje Novih ateista da je religija po svojoj prirodi nasilna, u trećem dijelu istražiti ćemo problem povezanosti religije i nasilja.

### 1. Filozofija i Novi ateizam

S obzirom na insistiranje Novih ateista na iracionalnost vjere u Boga, za očekivati je da će nastojati navođenjem filozofskih argumenta dokazati da Bog ne postoji i zalagati se za ateizam kao svjetonazor.

Novi ateisti naglašavaju da je *vjera jednostavno neopravdano vjerovanje u stvari od najveće važnosti*,<sup>4</sup> a *vjera je zlo upravo zato što ne zahtijeva nikakvo opravdanje i ne nudi argumente*.<sup>5</sup> Argumenti koje Novi ateisti navode u prilog svojoj tezi o nepostojanju Boga su veoma slabi. U stvari, ovo je najslabije argumentovani aspekt Novog ateizma. Oni ni na koji način ne pokušavaju da se uključe u argumente

za i protiv Božije egzistencije. Teško je primijetiti ozbiljnu raspravu o dokazima Božije egzistencije, a još manje o ateizmu kao svjetonazoru. Ni filozof poput Daniela Dennetta se ne upušta u ozbiljnu filozofsku raspravu o ovim pitanjima. Prilikom navođenja argumenta Božije egzistencije, kao u slučaju Dawkinsa, što ćemo kasnije vidjeti, oni se najčešće ismijavaju, karikiraju i pokazuju površno znanje o tim pitanjima. Novi ateisti ostavljaju dojam da su argumenti Božije egzistencije stvar prošlosti i da su čvrsto demantirani još od doba prosvjetiteljstva. S tim ciljem oni navode filozofe poput Immanuela Kanta (1724-1804) i Davida Huma (1711-1776), ističući da su upravo oni uništili sve argumente o Božijoj egzistenciji.<sup>6</sup>

Jedna od prevladavajućih zabluda je, vele Novi ateisti, da su postojali argumenti Božije egzistencije koje su svi prihvatili. To su argument uzroka (univerzum mora imati prvi uzrok) i argument dizajna (dizajn u svemiru pokazuje da mora postojati dizajner). Međutim, Immanuel Kant i David Hume su, prema njihovom mišljenju, uništili te dokaze, pa nakon toga vjerovanje u Boga nije imalo racionalnu osnovu.<sup>7</sup>

Hume i Kant opovrgnuli su razne dokaze Božije egzistencije koji su imali trajan utjecaj na filozofe i teologe u devetnaestom i početkom dvadesetog stoljeća. Ovdje možemo dodati i Darwinovu teoriju evolucije u devetnaestom vijeku, kojom je

opovrgnut, prema Novim ateistima, argument dizajna.<sup>8</sup> Ne samo da su u prvom dijelu dvadesetog stoljeća potkopavani argumenti Božije egzistencije, već se činilo da je upitno govoriti o Bogu. Neki od filozofa poznati kao logički pozitivisti, tvrdili su da je govoriti o Božijoj egzistenciji besmisleno.<sup>9</sup> Sredinom dvadesetog vijeka pitanje Boga je za mnoge filozofe i teologe postalo zastarjelo.

Iznenadujuće je da se je pitanje Božije egzistencije počelo pojavljivati među filozofima i teolozima šezdesetih godina dvadesetog vijeka pa na ovamo. U posljednjih nekoliko decenija (od 1960-ih), pitanje Boga posebno je doživjelo uspon u anglo-američkoj analitičkoj filozofiji religije. Mnogi mladi analitički filozofi teističkog uvjerenja, predani vjernici u Boga, ponovo su se zanimali za argumente Božije egzistencije i branili vjeru u Boga racionalnim argumentima. Na čelu ove renesanse u religiji bili su analitički filozofi poput Alvin Plantinga (1932-), William Alstona (1921-2009), Richard Swinburne (1934-) i mnogi drugi.<sup>10</sup> Njima je bilo jasno da su bez obzira na Humeove i Kantove kritike, argumenti Božije egzistencije i racionalnost vjerovanja u Boga intelektualno prihvatljivi. Razvoj modalne logike<sup>11</sup> i teorije vjerovatnosti ponudio je nove argumente.<sup>12</sup> To je dovelo do promjene u filozofskim akademijama, u kojima je vjerovanje u Boga (teizam) postalo intelektualno respektabilna pozicija.

<sup>3</sup> Teizam je mišljenje da postoji Vrhovno duhovno biće, transcendentno, koje je svemoguća i savršeno dobro. Glavne teističke religije, poput židovstva, hrišćanstva i islama dijele ovo gledište o Bogu; Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach i David Basinger, *Reason and Religious Belief: An Introduction to the Philosophy of Religion*, Oxford, University Press, 1998., str. 2.

<sup>4</sup> Sam Harris, *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*, str. 65.

<sup>5</sup> Richard Dawkins, *The God Delusion*, str. 347.

<sup>6</sup> Ibid., str. 107, 139.

<sup>7</sup> Keith Ward, *Is Religion Dangerous?*, Oxford, Lion Hudson plc, 2006., str. 92.

<sup>8</sup> Stephen T. Davis, *God, Reason and Theistic*

*Proofs*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1997., str. 106.

<sup>9</sup> Ayer A. J., *Language, Truth, and Logic*, New York, Dover, 1952.

<sup>10</sup> Alvin Plantinga, *God and Other Minds* (Ithaca, New York, Cornell University Press, 1967); *The Nature of Necessity*, Oxford, Clarendon Press, 1974; *God, Freedom, and Evil*, Grand Rapids, Eerdmans, 1974; William Alston, *Perceiving God: The Epistemology of Religious Experience*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1991; Richard Swinburne, *The Coherence of Theism*, Oxford, Clarendon Press, 1977; *The Existence of God*, Oxford, Clarendon Press, 1979.

<sup>11</sup> Modalna logika je vrsta formalne logike koja je razvijena 1960-ih godina. Ona

proširuje iskaznu i predikatsku logiku sa modalitetima – riječima koje kvalifikuju iskaz. Postoji više vrsta modalne logike. Postoji epistemološka ili doksastička logika koje posmatraju znanje i vjerovanje; deontička logika posmatra moral; temporalna logika koja posmatra vremenski faktor. Međutim, najzastupljenija je logika koja se bavi mogućnostima i nužnostima. Ona se još naziva i alethička logika, prema grčkoj riječi 'alethia' što znači istina. Većina ljudi kada govori o modalnoj logici ima upravo ovu logiku na umu zato što je toliko dominantna u svijetu modalnih logika.

<sup>12</sup> William J. Wainwright, Uvod u *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*, Oxford, University Press, 2005., str. 6.

Nije pretjerano reći da su neki od vodećih analitičkih filozofa u svijetu teisti i predani vjernici u Boga.

Cilj ovog intelektualnog pregnuća je da ukážemo na uobičajenu zabludu koju Novi ateisti prikazuju da je vjera u Boga intelektualno bankrotirala i propala u 21. vijeku, kao što filozofi Paul Copan i Paul K. Moser ističu:

*Bog ostaje jedna od najbolje čuvanih tajni unutar zidina akademske zajednice. Revolucija se, međutim, dešava u zapadnoj akademiji. Glasine o Božjoj smrti uveliko su preuveličane. Priznanje Božje stvarnosti cvjeta i umnožava se u akademskom svijetu.*<sup>13</sup>

Ni u jednom od svojih djela Novi ateisti se ne usuđuju spomenuti revoluciju koja se u akademiji dogodila u smislu postavljanja intelektualnih temelja za vjerovanje u Boga. Jesu li Novi ateisti neuki i nesvjesni tih analitičkih filozofa i oživljavanja teizma posljednjih decenija ili ih svjesno ignoriraju? Čini se da je posljednje slučaj. Prije nego što pogledamo tretman novorazvijenih argumenata Božije egzistencije u savremenoj filozofiji i nauci od strane Novih ateista važno je primijetiti razliku između *Novih ateista* i *starih ateista*.

U kom su smislu Novi ateisti *novi* i šta ih razlikuje od starih ateista? Važno je istaći, da iako su stari ateisti bili zadovoljni argumentima da je vjerovanje u Boga lažno, oni nisu bili posve revnosni u iskorjenjivanju religije. Ovdje se može spomenuti istaknuti ateistički filozof, J. L. Mackie (1917-1981), čija je knjiga *The Miracle of Theism*<sup>14</sup>, jedno od najtemeljitijih djela u odbrani ateizma u drugom dijelu 20. stoljeća. J. L. Mackie je isključivo bio zainteresiran za odbranu ateizma na intelektualnoj razini i ozbiljno se bavio argumentima za i protiv Božije egzistencije. Nasuprot njima, Novi ateisti nisu zainteresovani braniti ateizam kao

metafizički svjetonazor. Pitanje istine i odbrane ateizma kao svjetonazora nije primarni zadatak Novih ateista. Njihov primarni zadatak je napad na opovrgavanje religije i vjere u Boga svim sredstvima.

## 2. Znanost i Novi ateizam

Primarni cilj je dokazati da su nauka i religija nespojive. Novi ateisti žele dokazati da je uvijek bilo ratova između znanosti i religije te da su nauka i religija suštinski nespojivi. Dok su metode i rezultati nauke objektivno istiniti, religiozne istine se smatraju dogmatskim i nisu otvorene za kritiku. Dawkins piše:

*Kao naučnik neprijateljski sam raspoložen prema fundamentalističkoj religiji, jer ona aktivno uništava naučne poduhvate. Uči nas da ne mijenjamo mišljenje i da ne želimo znati uzbudljive stvari koje je moguće spoznati. To podrijava nauku i oduzima intelekt.*<sup>15</sup>

Posljednjih decenija stanovište da postoji sukob između znanosti i religije ozbiljno je kritiziran. Dokazano je da su stavovi o sukobu znanosti i religije puko pretjerivanje što istaknuti filozof nauke i religije, Paul Draper potvrđuje:

*Stanovište o sukobu znanosti i religije je ozbiljno manjkavo, i filozofski i historijski. Za početak, njegova karakterizacija nauke i teologije je filozofski naivna. Sve vrste pristranosti utječu na znanstvena istraživanja; naučni zaključci očito nisu demonstrativni; a ono što naučnici smatraju "činjenicama" često zavisi od teorija kojih se drže. I dok je dobar dio teologije (poput značajnog dijela znanosti) vrlo spekulativan, teško slijedi da je teologija potpuno "subjektivna" ili zasnovana samo na nepotvrđenom mišljenju.*<sup>16</sup>

Draper nudi nekoliko historijskih primjera takozvanog sukobljavanja

nauke i religije – kao što je primjer Galileja i Darvina u drugom dijelu devetnaestog stoljeća. On zaključuje kako su ovi primjeri više kontekstualni i pokazuju raznolika (pogrešna) čitanja povijesti takozvanih povijesnih gledišta.<sup>17</sup>

Novi ateisti ni na koji način ne pokušavaju objasniti u kojem su smislu nauka i religija nespojivi. Najozbiljnija kritika protiv Novih ateista jeste nepriznavanje različitih modela i pristupa koji su predloženi između nauke i religije.

Posljednjih decenija došlo je do pomaka u smislu dijaloga između nauke i religije. Naučnici i teolozi istražuju različite pristupe u premošćivanju sukoba nauke i religije. Jedan od zapaženih učenjaka na ovom polju bio je Ian G. Barbour<sup>18</sup> koji identificira četiri različita modela i pristupa u povezivanju nauke i religije.<sup>19</sup>

Prvi pristup je *teorija sukoba* (stanovište koji zagovaraju Novi ateisti). Ovaj pristup predstavlja da postoji neprekidni sukob između nauke i religije. Zagovornici ovog stajališta tvrde da nauka i teologija nude rivalske konstatacije o istom aspektu, historiji prirode, tako da je nužno izabrati jedno od njih dvoje. Drugi pristup je *nezavisan model*. Prema ovom gledištu, izbjegava se sukob nauke i religije tvrdeći da su oboje potpuno neovisni i autonomni. Svaka od njih ima svoju karakterističnu oblast i svoje karakteristične metode koje mogu biti opravdane specifičnom terminologijom. Treći pristup može se definirati kao *dijaloški model*. Njim se ukazuje na pretpostavke i ograničenja znanosti i religije, a istovremeno se uzima u obzir međusobno povezivanje i razumijevanje između znanosti i religije. Posljednji, četvrti model je *integracijski*. Model integracije ukazuje na direktan odnos između teoloških doktrina i određenih naučnih teorija.

<sup>13</sup> Paul Copan and Paul K. Moser, Uvod u *The Rationality of Theism*, Paul Copan and Paul K. Moser, London, Routledge, 2003., str. 1.

<sup>14</sup> Mackie J.L., *The Miracle of Theism: Arguments for and Against the Existence of*

*God*, Oxford, University Press, 1982.

<sup>15</sup> Richard Dawkins, *The God Delusion*, str. 321.

<sup>16</sup> Paul Draper, "God, Science, and Naturalism," u *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*, William J. Wainwright,

Oxford, University Press, 2005., str. 273.

<sup>17</sup> Ibid., str. 273-274.

<sup>18</sup> Ian G. Barbour, *Religion and Science: Historical and Contemporary Issues*, London, SCM Press, 1998.

<sup>19</sup> Ibid., str. 77-105.

Naš cilj nije braniti nijedan od ovih modela i pristupa, jer to zahtijeva duže izlaganje i analize. Namjera nam je skrenuti pažnju na različite pristupe koji se mogu prilagoditi promatranju odnosa nauke i religije. Ova četiri modela i pristupa nikako nisu jedini. S druge strane, Novi ateisti se ne bave ovim pristupima učenjaka detaljno, niti dopuštaju da se bilo koji drugi pristup razmatra osim koncept sukoba.

Dawkins razmatra drugi pristup u kojem se nauka i religija promatraju kao dvije odvojene oblasti koje djeluju nezavisno i autonomno. On u potpunosti odbacuje ovu poziciju.<sup>20</sup> Prema Dawkinsu, Boga je nužno tretirati kao svaku drugu naučnu hipotezu, jer je Bog direktno uključen u svemir.<sup>21</sup> Međutim, mnogim je vjernicima teško shvatiti zašto se prema Bogu treba postupati kao prema bilo kojoj drugoj naučnoj hipotezi i kako znanost proturječi bitnim pojmovima religije? Del Ratzsch, filozof religije, ističe da su suštinske tačke religije sljedeće:

- 1) Bog je stvorio kosmos,
- 2) Bog brine o čovječanstvu,
- 3) Bog u konačnici kontrolira kosmičku i ljudsku historiju,
- 4) Bog može intervenirati u zemaljskim događajima i
- 5) Postoji objektivni smisao / značaj ljudskog života, na ovom svijetu i životu poslije smrti.<sup>22</sup>

Teško je vidjeti kako se nauka suprotstavlja ovim bitnim principima religije? Ako je cilj nauke proučavanje prirodnih pojava, a Bog je izvan prirode, onda nauka u principu ne može opovrgnuti suštinske ideje monoteističkih religija. Nemamo namjeru raspravljati o postojanosti

nezavisnog modela, već pokazati da Dawkins i Novi ateisti nisu uzdrnali nezavisni model.

Umjesto da se pitanje Boga tretira kao naučna hipoteza, primjerenije je pitanje Boga i teizma promatrati kao sveobuhvatni svjetonazor. Pitanje Boga i teizma kao svjetonazor trebalo bi se posmatrati u širem kontekstu koji obuhvata čitav niz iskustava i podataka (historija, nauka, filozofija itd.) koji imaju za cilj objasniti određene značajke svijeta. Slično tome, ateizam se mora posmatrati i kao svjetonazor. Prema tome, ako Dawkins i Novi ateisti pokušavaju pokazati da je vjerovanje u Boga iracionalno, oni moraju pokazati kako teizam nije koherentan, te da je ateizam vjerodostojniji svjetonazor od teizma.

Ovdje ulazimo u problem težine dokaza. Za Nove ateiste, vjernici u Boga, teisti, uvijek nose teret dokazivanja, dokazujući Božiju egzistenciju. Pretpostavka je da ako vjernici ne uspiju iznijeti argumente Božije egzistencije, tada će ateisti po defaultu pobijediti. Dawkins to izričito iznosi.<sup>23</sup> U kojoj mjeri je to istina? Ako vjernik ne uspije dokazati Božiju egzistenciju, pokazuje li to da Bog ne postoji i da li nedostatak dokaza opravdava ateizam? Međutim, ovaj argument je pogrešan. Čak i ako bi svi argumenti Božije egzistencije propali, to ne bi potvrdilo nepostojanje Boga.<sup>24</sup> To bi samo pokazalo da su argumenti Božije egzistencije neuspješni, i u najboljem slučaju opravdali bi agnosticizam.<sup>25</sup> Ono što se traži od Novih ateista jeste da dokažu neispravnost zaključka da Bog ne postoji i ujedno uspostave ateistički svjetonazor. Britanski filozof Scott Shalkowski kaže:

*Ateist zahtijeva više nego što je dosad dokazano, tj. da nije potrebno moliti se Bogu u objašnjenju postojanja svijeta ili njegovog dizajniranja. Postoje alternativna objašnjenja. Otkrivanje slabosti u argumentima protivnika samo utvrđuje da je eventualno alternativna pozicija tačna. Ono što je potrebno je neki zvučan argument za zaključak da nema Boga.*<sup>26</sup>

U pokušaju da ismijavaju vjeru u Boga, Novi ateisti uspoređuju vjeru u Boga s vjerom u vile, Djeda Mraza i druge izmišljene stvari.<sup>27</sup> Oni tvrde da nepostojanje dokaza vjerovanja u vile i Djeda Mraza, opravdava nevjerovanje u njih. Slično tome, ako nema dobrih argumenata Božije egzistencije, onda oni smatraju da ne treba u Njega vjerovati.

Analogija između Djeda Mraza (i drugih izmišljenih stvari) i Boga različite su. Shalkowski ističe da razlog zašto ljudi ne vjeruju u Djeda Mraza nije samo u tome što nema dobrog razloga za mišljenje da on postoji, već zato što imamo dobar razlog da mislimo da on ne postoji. Na primjer, možemo osporiti postojanje Djeda Mraza, znajući da su nam roditelji svjesno lagali o njegovom postojanju. Također, možemo potvrditi da li dolazi u vrijeme Božića.<sup>28</sup> Ovo nudi pozitivne dokaze protiv postojanja Djeda Mraza i drugih izmišljenih stvari. S druge strane, Novi ateisti nam ne daju nikakve pozitivne razloge za mišljenje da Bog ne postoji, niti se trude da ateizam predstave kao svjetonazor.

Ovo nas dovodi do pitanja argumenata Božije egzistencije. Kao što je prethodno napomenuto, Novi ateisti ne troše puno vremena na argumente Božije egzistencije. Jedini izuzetak je Dawkins. U svom djelu *God Delusion*, Dawkins preispituje glavne argumente Božije egzistencije.<sup>29</sup> Međutim,

ne može biti dokazana – da je nemoguće znati da li Bog postoji ili ne.

<sup>26</sup> Scott Shalkowski, "Atheological Apologetics" *American Philosophical Quarterly*, January 1989., 26/1, str. 10.

<sup>27</sup> Richard Dawkins, *The God Delusion*, str. 76.

<sup>28</sup> Scott Shalkowski, "Atheological Apologetics" *American Philosophical Quarterly*, 26/1, str. 6.

<sup>29</sup> Richard Dawkins, *The God Delusion*, str. 100-189.

<sup>20</sup> Richard Dawkins, *The God Delusion*, str. 77-85.

<sup>21</sup> Ibid., str. 81-82.

<sup>22</sup> Del Ratzsch, "The Demise of Religion: Greatly Exaggerated Reports from the Science / Religion 'Wars'," u *Contemporary Debates in Philosophy of Religion*, Michael L. Peterson i Raymond J. VanArragon, Oxford, Blackwell Publishing, 2004., str. 73.

<sup>23</sup> Richard Dawkins, *The God Delusion*, str. 74-77.

<sup>24</sup> Paul Copan and Paul K. Moser, Uvod u *The Rationality of Theism*, Paul Copan i Paul K. Moser, London, Routledge, 2003., str. 11.

<sup>25</sup> Agnosticizam je pogled koji kaže da je nemoguće znati ili dokazati Božiju egzistenciju. Riječ "agnostic" u osnovi znači "bez znanja." Agnosticizam je, u stvari, samo intelektualniji oblik ateizma. Ateizam tvrdi da Bog ne postoji – što je pozicija koja se ne može dokazati. Agnosticizam tvrdi da Božija egzistencija

njegovi argumenti su pogrešni i pokazuju površno znanje o predmetnom pitanju. Izvan je opsega ovog rada da analiziramo svaki pojedinačni argument i kontraargument koji on nudi. Zapravo, analizirat ćemo jedan argument o kome detaljno raspravlja – argument dizajna.

Argument dizajna ukazuje na istinitost određenih tvrdnji o svijetu, koje ukazuju na jasan poredak koji je proizveo inteligentni dizajner.<sup>30</sup> Posljednjih decenija argument dizajna dobio je filozofsku i naučnu potvrdu. Možda upravo iz tog razloga Dawkins posvećuje većinu svog vremena raspravljajući o tome.<sup>31</sup> Postoje različite verzije argumenta dizajna. Mi ćemo se usredotočiti na jednu od najpopularnijih verzija argumenta dizajna, odnosno argument nazvan *fino uređivanje* (*podešavanje*) koji zauzima najviše prostora u Dawkinsovom djelu.<sup>32</sup>

Fino uređivanje se odnosi na zakone prirode, uslove i različite konstante u njima – da je došlo do malih promjena u osnovnim karakteristikama univerzuma, to bi onemogućilo razvoj života na njemu. Drugim riječima, naš svemir od samog početka je izuzetno uravnotežen za postojanje i razvoj živih organizama.<sup>33</sup> Razumno objašnjenje bi bilo reći da ga je smislilo inteligentni dizajner, naime Bog.

Dawkins nudi tri kritike protiv ove argumentacije. Prvo, antropični princip prema kojem zakoni prirode nisu precizno prilagođeni, pa stoga fino podešavanje uopće nije moguće.<sup>34</sup> Međutim, antropični princip ne narušava argument finog podešavanja. Činjenica da smo ovdje i promatramo značajke svemira još uvijek zahtijeva objašnjenje. Britanski filozof Richard Swinburne, pobornik argumenta finog

podešavanja daje ilustraciju *streljačke ekipe*.<sup>35</sup> Pretpostavimo dvanaest stručnih strijelaca, svi ispaljuju dvanaest metaka. Dešava se da su svi promašili u 144 pokušaja. Zatvorenik se smješka i kaže da nema ništa iznenađujuće što su promašili; jer da nisu promašili, on ne bi bio tamo da to komentira. Swinburne ističe kako je ovo objašnjenje nezadovoljavajuće. Nije tačno da su promašili jer je zatvorenik preživio. Umjesto toga, ostaje neobjašnjivo i zagonetno zašto su promašili iako zatvorenik uočava da je preživio. Slično tome, ostaje neobjašnjivo i zagonetno zašto zakoni prirode i fizičke konstante imaju vrlo nevjerojatne osobine koje promatramo.

Drugo, Dawkins ističe mogućnost postojanja beskonačnog broja svemira – *višeslojna hipoteza*.<sup>36</sup> Ova hipoteza ima za cilj objasniti precizno podešavanje svemira postuliranjem beskonačnog broja svemira – od kojih je naš univerzum jedan od njih. Prema ovoj hipotezi, konstante fizike variraju od svemira do svemira. Ako se ove konstante razlikuju od svemira do svemira, više nije nevjerojatno da postoje univerzumi poput našeg, koji za svoje konstante imaju vrijednosti koje dopuštaju život.<sup>37</sup> Međutim, filozof Robin Collins izvodi niz prigovora na višeslojnu hipotezu. Prvo, Collins ističe da je višeslojna hipoteza vrlo spekulativna, budući da ima malo osnove u trenutnoj fizici.<sup>38</sup> Štaviše, može se dodati da je višeslojna hipoteza, također, metafizička hipoteza koja pokušava objasniti precizno podešavanje. Drugo, Collins skreće pažnju na to da čak i ako je bilo višeslojnosti, potrebno je objasniti i *generator višeslojnosti* koji proizvodi ove svemire. Treće, teizam

ima bolju moć objašnjavanja osnovnih zakona fizike koji pokazuju izuzetni stepen ljepote, elegancije, sklada i domišljatosti.<sup>39</sup>

Dawkins izlaže treću glavnu kritiku protiv argumenta dizajna: mi ne možemo postulirati Boga kao objašnjenje s obzirom na to da je sam Bog složeno biće, i stoga bi sam Bog zahtijevao objašnjenje.<sup>40</sup> Čini se, međutim, da je ovaj prigovor u potpunosti nevažan za argument dizajna. Pitanje složenosti pitanja Boga sekundarno je u odnosu na argument dizajna. Ono što je potrebno da se objasni su složene osobine univerzuma, a ne Božije. Collins daje sljedeću ilustraciju: pretpostavimo da na Marsu otkrijemo složenu strukturu iz čega bi se moglo zaključiti da bi to podržalo hipotezu da su na Marsu u prošlosti postojala inteligentna, izvanzemaljska bića, čak i ako su takva bića mnogo složenija od struktura koje se trebaju objasniti.<sup>41</sup> Slično tome, mi možemo istraživati zaključak da inteligentan dizajn stoji iza složenih svojstava svemira, umjesto složenosti samog dizajnera.

Do sada smo pokušali analizirati jedan određeni argument o kojem je raspravljao Dawkins – argument dizajna. Pokušali smo pokazati da je, bez obzira na njegovu kritiku, argument dizajna i dalje pouzdan argument u odbrani teizma.

### 3. Religija i nasilje

Nesumnjivo, najveća kritika Novog ateizma usmjerena prema religiji odnosi se na nasilje koje se čini u njeno ime. Može se primijetiti da je Novi ateizam, kao pokret, u biti nastao kao reakcija na nasilje koje se čini u ime religije. Vjernici monoteističkih

<sup>30</sup> Stephen T. Davis, *God, Reason and Theistic Proofs*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1997., str. 98.

<sup>31</sup> Richard Dawkins, *The God Delusion*, str. 137-189.

<sup>32</sup> Ibid., str. 162-189.

<sup>33</sup> Cafer S. Yaran, *Islamic Thought on the Existence of God: Contributions and Contrasts with Contemporary Western Philosophy of Religion*, Washington, The Council for Research in

Values and Philosophy, 2003., str. 36.

<sup>34</sup> Richard Dawkins, *The God Delusion*, str. 164; Robins Collins, "The Teleological Argument," u *The Rationality of Theism*, ed. Paul Copan and Paul K. Moser, London, Routledge, 2003., str. 141.

<sup>35</sup> Richard Swinburne, "Argument from Fine-Tuning of the Universe," u *Physical Cosmology and Philosophy*, John Leslie, New York, Macmillan and London, Collier Macmillan, str. 165.

<sup>36</sup> Richard Dawkins, *The God Delusion*, str. 173-176.

<sup>37</sup> Robins Collins, "The Teleological Argument," u *The Rationality of Theism*, str. 142.

<sup>38</sup> Ibid., str. 143.

<sup>39</sup> Ibid., str. 144.

<sup>40</sup> Richard Dawkins, *The God Delusion*, str. 171-172.

<sup>41</sup> Robins Collins, "The Teleological Argument," u *The Rationality of Theism*, str. 142.

religija, posebno islama, tvrde da nasilje počinjeno u ime religije čini manjina i predstavlja netačnu verziju istinskih i suštinskih učenja monoteističkih tradicija.

Novi ateisti insistiraju na tome da je i sama religija inherentno nasilna te da uzrokuje razaranje. Oni nude niz razloga za ovu tvrdnju. Prvo, isključivost i inkompatibilne tvrdnje monoteističkih religija vode netoleranciji prema drugima.<sup>42</sup> Drugo, Novi ateisti ukazuju na razne odlomke Biblije i Kur'ana koji, prema njima, odobravaju nasilje.<sup>43</sup> Treće, Novi ateisti skreću pažnju na nasilje koje je počinjeno u ime religije 11. septembra i druga nasilna djela.<sup>44</sup> Imajući u vidu ove nasilne radnje, Novi ateisti tvrde da je religija inherentno nasilna i opasna po društvo.

Prije nego odgovorimo na kritike Novog ateizma o religiji i nasilju, važno je obratiti pažnju na jednu činjenicu. Jedan od glavnih izazova na početku 21. vijeka za monoteističke religije upravo problem religije i nasilja. Na porast vjerskog ekstremizma posljednjih godina koji se čini u ime religije mora se odgovoriti. Ukoliko se nastoji zadržati vitalnost monoteističkih religija u 21. vijeku, nužno je da se suoče sa pitanjem religije i nasilja. Kako objasniti i kako reagirati na pitanje nasilja počinjenog u ime religije? Ovo pitanje je od najveće važnosti u kontekstu islama, s obzirom na vjerski ekstremizam koji se čini u ime islama. Kao odgovor na Novi ateizam o religiji i nasilju i s obzirom na snažnu kritiku islama od strane Novih ateista, govorimo prije svega kao muslimani. Ponovo naglašavamo, izvan je okvira ovog

rada ponuditi detaljnu kritiku Novog ateizma na pitanje religije i nasilja. Umjesto toga, ograničit ćemo se na nekoliko općih komentara.

Sam Harris tvrdi da religiozna ekskluzivnost i nespojive religiozne istine zahtijevaju da se vjernici netolerantno ponašaju prema drugim vjerama. Međutim, to uopće nije tako i ovdje se nameće pitanje vjerske raznolikosti. Suprotno Harrisu, na teološkom nivou se može zastupati ekskluzivno stajalište, a opet se ponašati tolerantno prema drugim religijama. On očigledno miješa epistemološki problem vjerske raznolikosti s egzistencijalnim problemom vjerske raznolikosti. Epistemološki problem vjerske raznolikosti odnosi se na tvrdnje o istini drugih religija, i da li se suprotstavljeni svjetonazori i vjerovanja međusobno sukobljavaju ili su komplementarni? S druge strane, egzistencijalni problem vjerske raznolikosti nastoji odgovoriti na sljedeća pitanja; kako živimo s razlikama i kako koegzistiramo na svim nivoima (ličnim, društvenim itd.). Iako međusobno povezani, epistemološki i egzistencijalni problem vjerske raznolikosti nisu nužno isti. Štaviše, Kur'an ističe da postoji urođena dobrota u tome što postoji vjerska raznolikost.<sup>45</sup>

Najparadoksalniji aspekt Novog ateizma je njihovo odbijanje da vjernicima dozvoli da govore u ime svoje vjere. Novi ateisti prikazuju vjeru i religijske tekstove kao rigidno i fiksno čitanje teksta.<sup>46</sup> Očigledno, Novi ateisti ne dopuštaju višestruko i raznoliko čitanje svetih tekstova. Kroz stoljeća muslimanski učenjaci tumačili su kur'anske odlomke i tradiciju

na različite načine. Očito je da Novi ateisti ne shvataju činjenicu da su monoteističke vjere usidrene u historiji i da pripadaju povijesnom kontekstu iz kojeg su nastale.

Naprimjer, Harris skreće pažnju na različite kur'anske odlomke o borbi protiv nevjernika za vrijeme života poslanika Muhammeda, a.s., koji odobravaju nasilje.<sup>47</sup> Ipak, ovi odlomci moraju biti razumijevani u kontekst borbe poslanika Muhammeda, a.s., protiv mekanskih politeista koji su ga napadali. Oliver McTernan konstatira:

*Vjersko opravdanje borbe spomenute u Kur'anu ukorijenjeno je u historijskoj nepravdi koja je učinjena Muhammedu i njegovim sljedbenicima kada su protjerani iz svojih domova u Meki i lišeni sredstava za život zbog vjere u Boga. U principu, muslimani su se trebali boriti samo za ispravljanje nepravde, za odbranu i zaštitu religije od destruktivnih snaga.*<sup>48</sup>

Ovo potvrđuje i William Montgomery Watt, jedan od vodećih zapadnih povjesničara i biograf poslanika Muhammeda, a.s., u dvadesetom stoljeću. U svom monumentalnom djelu o životu poslanika Muhammeda, a.s., *Muhammad at Mecca i Muhammad at Medina*, Watt ističe da su vojne kampanje Poslanikove u osnovi bile odbrambene i da ih treba shvatiti u kontekstu Arabije iz 7. stoljeća.<sup>49</sup> U cilju očuvanja integriteta i postojanja islamske zajednice, poslanik Muhammed, a.s., dobio je pravo da se bori u samoodbrani.

Novi ateisti insistiraju na čitanju svetog teksta, posebno islamske tradicije, u smislu da je lišena bilo kakvog povijesnog konteksta. Čak

<sup>42</sup> Sam Harris, *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*, str. 13.

<sup>43</sup> Ibid., str. 29-36; Richard Dawkins, *The God Delusion*, str. 58, 347; Christopher Hitchens, *God is not Great: How Religion Poisons Everything*, (?), poglavlja 2 i 8.

<sup>44</sup> Richard Dawkins, *The God Delusion*, str. 341-387; Sam Harris, *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*, str. 26-29; Christopher Hitchens, *God is not Great: How Religion Poisons*

*Everything*, (?), poglavlja 4, 13 i 16.

<sup>45</sup> *Oljudi Mi vas od jednog čovjeka i žene stvaramo, onda vas dijelimo na plemena o narode da biste se međusobno upoznavali. Doista je kod Allaha najodabraniji onaj ko je najbogobojazniji.* Kur'an, 49:13. *A da je Gospodar tvoj htio, sve bi ljude sljedbenicima jedne vjere učinio. Međutim, oni će se uvijek u vjerovanju razilaziti, osim onih kojima se Gospodar tvoj smiluje. A za to ih je i stvorio. I ispunit će se riječ Gospodara tvoga: "Napunit*

*ću, zaista, Džehennem džinima i ljudima – zajedno!"* Kur'an, 11:118-119.

<sup>46</sup> Sam Harris, *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*, str. 17.

<sup>47</sup> Ibid., str. 29-34.

<sup>48</sup> Oliver McTernan, *Violence in God's Name: Religion in an Age of Conflict*, New York, Maryknoll, 2003., str. 70.

<sup>49</sup> William Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca*, Oxford, Clarendon Press, 1953; *Muhammad at Medina*, Oxford, University Press, 1956.

su i religiozno umjereni ljudi imali negativnu reakciju zbog nastojanja Novih ateista da prilagode vjeru promjenjivim povijesnim okolnostima.<sup>50</sup> Oni smatraju da se islam kroz stoljeća prilagođavao lokalnim kulturama i običajima, kao i različitim povijesnim okolnostima. Ukratko, Novi ateisti ne prepoznaju dinamičan i živopisan duh monoteističkih vjera, a posebno islama.

Ipak, u spisima Novih ateista goruće pitanje je kako objasniti strahote i zvjerstva počinjena u ime religije? Kako promatrati bombaše samoubice i druga nasilna djela koja se podupiru svetim tekstovima i narativima? Novi ateisti tvrde da su takva nasilna djela uzrokovana svetim spisima i vjerskim žarom, a to pokazuje da je religija inherentno nasilna.<sup>51</sup>

Na pitanje uzroka vjerskog nasilja, na primjer, bombaša samoubica nije moguće adekvatno odgovoriti bez uzimanja u obzir drugih društvenih faktora. Robert Pape ističe da za motive takvih napada, zasnovanim na istraživanjima samoubilačkih bombaških napada od 1980. godine, nisu potrebna nikakva vjerska uvjerenja, jer motivacija za takva djela je više političke prirode nego vjerske.<sup>52</sup> Nadalje, može se dodati da siromaštvo, ekonomski i socijalni status, također, potiču vjersko nasilje. U svojoj knjizi *Terror in the Mind of God*, Mark Juergensmeyer govori o tome kako siromaštvo, ekonomski i socijalni status igraju ključnu ulogu i doprinose porastu vjerskog nasilja i ekstremizma. Juergensmeyer ističe da u kontekstu lošeg socijalnog stanja, religija pruža osjećaj osnaživanja mlađim generacijama.<sup>53</sup>

Možemo postaviti i pitanje: zbog čega ljudi biraju jedan određeni dio svetog teksta, a ignorišu ostale? Keith Ward ističe da ih ništa u samoj religiji ne čini takvim, već ljudi sa svojim psihološkim predispozicijama biraju

dijelove svetog teksta koje mogu zlopotrijebiti. Ukratko, postoje tekstovi koje mogu pronaći i koristiti oni koji su ispunjeni bijesom i mržnjom.

Da bi se na odgovarajući način razumjelo i suočilo sa problemom religije i nasilja u islamu, nije dovoljno ukazati na *pogrešno predstavljanje islama* od strane drugih. Potrebno je izvršiti samokritiku svoje vlastite narativne povijesti. Ljudi koji čine nasilje u ime islama dio su raznolike islamske tradicije. Stoga je važno zapitati se, koje komponente islamske vjere i tradicije podliježu nasilnim tumačenjima? Postavljajući ovo pitanje, mi se kritički bavimo svojom narativnom historijom. Ispitivanjem svoje povijesti počinjemo dekontekstualizirati i reinterpetirati dio njeine povijesti. Konkretni primjeri bi bili priroda i opseg političkog autoriteta u islamu. U kojoj su mjeri termini Dar-al-Islam (kuća islama) i Dar-al-Harb (kuća rata) primjenjivi u današnjem kontekstu? Kako percipiramo vjersku različitost i kako živimo zajedno s nemuslimanima? Ovo su neka pitanja i primjeri koje je potrebno reinterpetirati u svjetlu modernog konteksta.

### Zaključak

U posljednjih nekoliko godina Novi ateizam se pojavio kao očigledan protivnik monoteističkim vjerskim tradicijama. Primjetno je da je Novi ateizam općenito prozeo popularnu kulturu i dobio publicitet u medijskim izvještajima. Nastanak Novog ateizma potrebno je posmatrati u kontekstu porasta vjerskog nasilja posljednjih godina, posebno u događajima od 11. septembra. Novi ateisti nisu zainteresirani za pokušaj razumijevanja vjerskih interpretacija, već imaju svoju agendu – potpuno iskorijeniti religiju.

U osnovi, to je reakcionarni pokret koji pokušava odvratiti vjernike

od vjere. Cilj Novog ateizma nije zalaganje za utemeljenost ateizma kao svjetonazora, njihova osnovna svrha i cilj je prikazati religiju u najnegativnijem svjetlu i stvoriti sumnju kod mnogih u vjerske istine. To se može vidjeti analizom njihovog stava spram tri kategorije o kojima se dosad diskutiralo – filozofija i Novi ateizam, nauka i religija, religija i nasilje.

Istraživanjem filozofskih i racionalnih temelja Novog ateizma, iznenađuje nedostatak argumentacije kod Novih ateista da uspostave ateizam kao svjetonazor vjerodostojniji od teizma. Teško je primijetiti bilo kakvu filozofsku argumentaciju i racionalne temelje pri uspostavljanju ateizma kao svjetonazora. Pitanje istine i kako doći do istine nije primarni cilj Novog ateizma. Uprkos svom insistiranju na neracionalnosti i neopravedanoj vjeri u Boga, Novi Ateisti nisu iznijeli ozbiljne primjedbe na istinitost teizma. Ukratko, Novi ateizam je intelektualno bankrotirao.

Pomjeranjem iz kategorije filozofije i Novog ateizma prema kategoriji nauke i Novog ateizma, primjećuje se lagani progres. To je i za očekivati, s obzirom da su i Dawkins i Harris naučnici. Ipak, čak i njihova posvećenost nauci otkriva veliko nerazumijevanje i površno poznavanje različitih pitanja koja se odnose na nauku i religiju. Argumenti Božije egzistencije uglavnom se zanemaruju. Čak i Dawkinsovo tretiranje argumentata Božije egzistencije otkriva nedovoljno poznavanje nauke kao i pitanja koja su uključena u raspravu. Njihovo razumijevanje odnosa znanosti i religije kao sukoba povijesno je netačno i neadekvatno.

Što se tiče pitanja religije i nasilja, ono igra središnju ulogu u definiranju Novog ateizma. Ovdje je primjetan kritički stav prema monoteističkim religijama, a posebno prema islamu. Novi ateisti žele

<sup>50</sup> Sam Harris, *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason*, str. 16-23; Richard Dawkins, *The God Delusion*, str. 341-348.

<sup>51</sup> Ibid., str. 32-35, 123-127; Richard

Dawkins, *The God Delusion*, str. 344-345.

<sup>52</sup> Alister McGrath and Joanna Collicutt McGrath, *The Dawkins Delusion? Atheist Fundamentalism and the Denial of the*

*Divine*, London, SPCK, 2007., str. 50.

<sup>53</sup> Mark Juergensmeyer, *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*, London, University of California Press, 2003., str. 221-227.

pokazati da su monoteističke religije u suštini nasilne. Međutim, ne uspijevaju u tome. Oni ne uzimaju raznolikost i povijesni kontekst u obzir. Naglasili smo da je nasilje koje su počinili vjerski ekstremisti u osnovi nuspojava političkih, ekonomskih i socijalnih nemira. Međutim, Novi

ateisti uporno nameću pitanje religije i nasilja koje se čini u ime religije. Naravno, s pitanjem religije i nasilja moraju se suočiti i sami vjernici. Mora postojati samokritičnost narativne povijesti i tradicije.

Teško je procijeniti trajni utjecaj Novog ateizma u budućnosti,

međutim Novi ateizam se mora shvatiti veoma ozbiljno. Ovu ozbiljnost ne treba posmatrati u smislu intelektualnog i naučnog izazova, jer je Novi ateizam intelektualno i naučno bankrotirao. Novi ateizam se mora shvatiti ozbiljno s obzirom na njegov utjecaj na kulturu.

### ملوجز

مشكلة وتحدي الإلحاد الجديد في مطلع القرن الحادي والعشرين

ألمير برامينكوفيتش

تشهد العقود الأخيرة، زيادة ملحوظة في نشر كتب التبشير بالإلحاد والذي يهدف في الأساس إلى القضاء على الدين نفسه. يقدم الكاتب في هذا العمل أفكار وأعمال كبار الدعاة إلى الإلحاد الجديد. وقد تم في هذا المقال عرض آراء وحجج الإلحاد الجديد من حيث الاختلاف الجوهرية بين العلم والدين، إضافة إلى السعي لربط مسألة العنف والتطرف بالدين. لا يقتصر الهدف الأساسي للملحدون الجدد على خلق صورة سلبية للدين، بل إنهم يحرضون على التخلي عن الدين تماما. إن قادة الملحدون الجدد، ريتشارد دوكينز (Richard Dawkins)، وسام هاريس (Sem Harris)، وكريستوفر هيتشنز (Christopher Hitchens)، ودانيال دينيت (Daniel Dennett)، يحاولون تبرير مقاصدهم عبر حججهم التي تكشف عن وهنها وافتقارها لأي مستند علمي. وبحسب بعض المؤشرات، فإن الإلحاد الجديد سيكون له تأثير أضعف في المجال الفكري، منه في مجال الثقافة الإعلامية العالمية. أما التأثير الواقعي للإلحاد الجديد في المستقبل، فيبقى أمرا مفتوحا!

الكلمات الرئيسية: الدين، الإلحاد، الفلسفة، المعرفة، العنف، الإسلام.

### Summary

PROBLEMS AND CHALLENGES  
OF A NEW ATHEISM AT THE BEGINNING  
OF THE 21<sup>ST</sup> CENTURY

Almir Pramenković

In the last few decades we are witnessing a notable expansion of writings of atheistic proselytism orientation with primary intention of annihilation of religion as such. The author in this article presents ideas and works of some of the leading protagonists of this New Atheism. The article offers viewpoints and arguments of the New Atheism regarding the essential difference between science and religion as an attempt to bring the issues of violence and extremism in connection to religion. The primary goal of the New Atheists is not only to create a negative image of religion but also to annihilate religion altogether. The leading New Atheists, Richard Dawkins, Sem Harris, Christopher Hitchens i Daniel Dennett, have tried to elaborate upon their intentions through arguments which ultimately reveal their weaknesses and the lack of scientific foundations. According to some indications the New Atheism will have a weaker impact upon the intellectual sphere in regards to its impact upon the global media culture. What impact will the New Atheism have in reality in future times is yet to be seen.

*Key words:* religion, atheism, philosophy, science, violence, Islam